

Associacionisme al Procés de Jubilació del Professorat de la Universitat de València

Laura Galiana, psicòloga¹

Actualment té lloc un ample debat social sobre les dificultats que duu associades la continuïtat del sistema de benestar. En un marc en què les circumstàncies de dèficit públic són cada cop majors, aquest sistema es veu amenaçat i, amb ell, les pensions, els serveis i les cures destinades a la població major. L'entrada de la generació de *baby boomers* a la jubilació ha augmentat el nombre de persones que reben les prestacions de la jubilació, mentre que continua disminuint el nombre de persones actives al mercat laboral (OCDE, 1998). En aquest sentit, sembla clara l'atenció que la jubilació requereix, devent superar les barreres del camp polític per a arribar a d'altres, com ara el de la investigació psicogerontològica.

La jubilació és un fenomen del qual, des de finals del segle XX, molts investigadors del camp de la Psicogerontologia i afins s'han fet ressò. Actualment s'està produint un canvi d'enfocament en la investigació dels diversos processos que tenen lloc durant l'envelliment, cobrant major importància el benestar i la qualitat de vida de les persones majors, que ara gaudixen de millor salut, són més participatives i, per tant, necessiten un rol acord a aquests canvis a la nostra societat (Pérez, 2006). Des d'aquesta nova perspectiva, es reivindiquen noves funcions socials per i per a la gent major, quedant lluny la perspectiva segons la qual la jubilació i l'envelliment s'han vist com dos aspectes convergents, que consideren velles a les persones jubilades (Vega i Bueno, 2000), i trobant al llarg de la literatura evidència diversa segons la qual la relació entre la jubilació i la malaltia i l'envelliment no és ni causal, ni necessària (Butterworth et al., 2006; Kubicek, Korunka, Raymo i Hoonakker, 2011; Lowis, Edwards i Burton, 2009; Wang, 2007). La perspectiva ecològica del desenvolupament humà se centra en les característiques i els contextos que promouen un desenvolupament saludable en tots els estadis del cicle vital (Moen, Elder i Lüschen, 1995), subratllant tant les dinàmiques com les forces socials que modelen la transició a la jubilació i les seues conseqüències per al benestar, i la jubilació queda definida com una transició del cicle vital, però també del desenvolupament subjectiu, i una

1

La llicenciada, Laura Galiana, és beneficiària de la beca *V Segles – VLC/Campus, Programa d'Atracció de Talent*, Departament de Metodologia de les Ciències del Comportament, Facultat de Psicologia, Universitat de València.

L'autora agraeix a l'Associació de Professors Jubilats de la Universitat de València, on va fer el *Pràcticum* del Màster en Psicogerontologia, la seua col·laboració en aquesta investigació.

transformació de la identitat, les expectatives, les preferències i el sentit (Moen, 1996). Des de la perspectiva ecològica del desenvolupament humà, doncs, la jubilació es conceptualitza com un procés que comença molt abans del moment de sortida del mercat laboral i es prorroga més enllà d'aquest moment (Leturia, 1998).

Des d'aquesta perspectiva, la satisfacció amb el procés de jubilació és un aspecte clau, un indicador d'ajust del procés. Amb la intenció d'esbrinar com aconseguir un procés de jubilació òptim, s'ha produït abundant evidència científica durant les últimes dècades sobre aquells factors determinants d'aquest procés. Algunes de les variables assenyalades per la literatura com a possibles factors que, com que varien durant aquesta etapa vital, intervindrien en el procés de jubilació, han estat la salut (Alavinia i Burdorf, 2008; Westerlund et al., 2009), l'estat civil (Madrid i Garcés de los Fayos, 2000), l'edat (Martínez-Rodríguez, Rodríguez-Rodríguez, Díaz-Pérez, Trigo-Villarino i Elizalde-Sánchez, 2006), el suport familiar (Taylor, Goldberg, Shore i Lipka, 2008), les característiques prèvies del treball, els hàbits personals, el benestar psicològic (Butterworth et al., 2006; Wang, 2007), algunes variables de personalitat, o els estils d'afrontament (Martínez-Rodríguez et al., 2006).

La situació descrita en aquest text no és significativament distinta per als professors universitaris. Els professors universitaris també es jubilen i han de fer front al procés de la jubilació, però amb les característiques pròpies del seu col·lectiu (Rodríguez, Urquidí i Mendoza, 2009). Malgrat que amb la Llei de la Funció Pública de 1984 l'edat de jubilació obligatòria es va situar als 65 anys, aquest no va ser el cas per als professors universitaris, entre els quals la mesura va recollir multitud de crítiques. D'aquesta manera, la jubilació obligatòria d'aquests professionals té lloc als 70 anys, estant opcional a partir dels 65. Amb la mateixa filosofia, ha nascut als últims anys un moviment contra la jubilació obligatòria, que la caracteritza de discriminatòria, sobre tot en l'àmbit del funcionariat que treballa en tasques que requereixen l'acumulació de coneixement i experiència, com és el cas dels professors universitaris. Formen part d'aquest moviment acadèmics de reconegut prestigi com Juan Díez Nicolás o Rocío Fernández-Ballesteros.

Malgrat tot, i front a aquests requeriments, existeix actualment una tendència al desenvolupament de polítiques de facilitació de la prejubilació (Tordera, Potocnik i Peiró, 2010-2011). Així doncs, moltes institucions han promogut un accés primerenc a la jubilació, entre les quals se situa la Universitat de València, que en l'any 2007 va posar en marxa un *Programa d'incentivació de la jubilació del personal docent i investigador i d'administració i serveis de la Universitat de València*, que ha permès jubilar-se anticipadament, de forma voluntària, a molts professors universitaris.

Les circumstàncies polítiques actuals, i les pròpies de la gent major, reclamen per a aquesta població cert deteniment en l'estudi i la caracterització dels processos que hi tenen lloc, especialment pel que fa al procés de jubilació, que està redefinint-se per a donar cabuda a aquestes noves característiques. A més, les particularitats del col·lectiu format pel professorat universitari acreixen aquest repte, estant necessària l'extensió de la literatura existent per a aconseguir evidència científica sobre el procés de jubilació d'aquest grup. Comptat i debatut, l'objectiu del present estudi és construir un perfil del procés de jubilació dels professors jubilats de la Universitat de València, aconseguint informació sobre la seua satisfacció amb el procés de jubilació i diverses variables psico-socials que afecten al procés, observant quins factors socio-

demogràfics (sexe, edat, estat civil i amb qui conviu la persona) i quines variables psico-socials (salut percebuda, depressió, percepció de l'envelliment, generativitat, satisfacció amb la vida, optimisme i pessimisme vital, benestar psicològic i resiliència) es relacionen amb un millor ajust al procés.

Mètode

Mostra i procediment

L'estudi que es presenta té un disseny correlacional o d'enquesta. La mostra va estar formada per 22 membres de l'Associació de Professors Jubilats de la Universitat de València (APRJUV). Aquests participants tenien una edat mitjana de 68 anys. El 63.6% eren homes i el 36.4% restant dones. 17 enquestats estaven casats, 2 eren solters, 2 separats i 1 vidu. 5 vivien sols, 14 vivien amb la seua parella i 3 vivien amb la parella i el(s) seu(s) fill(s). Durant la seua carrera professional, 3 van exercir de professors associats, 14 com professors titulars i 5 com catedràtics. Un 45.5% dels participants tenia una jubilació incentivada, un 13.6% una jubilació obligatòria i un 40.9% s'havia jubilat amb més de 65 anys.

Instruments

A més de les preguntes relatives a les dades sòcio-demogràfiques ja presentades a la descripció de la mostra, l'enquesta mesurava les següents variables:

- a) *Salut percebuda*, amb l'Escala de Percepció de Salut (Fernández-Ballesteros, Zamarrón i Macià, 1996).
- b) *Depressió*, amb l'Escala Geriàtrica de Depressió Abreviada (Sheikh i Yesavage, 1986). Escala dedicada a la mesura de la depressió, específicament dissenyada per a la població major, amb una elevada sensibilitat (84%) i especificitat (95%).
- c) *Percepció de l'envelliment*, amb la Sub-escala d'Actituds cap al propi Envelliment (Liang i Bollen, 1983).
- d) *Generativitat*, amb la Sub-escala de Generativitat (Lang i Carstensen, 2002).
- e) *Satisfacció amb la vida*, amb l'Escala de Satisfacció amb la Vida (Diener, Emmons, Larsen i Griffin, 1985).
- f) *Optimisme i pessimisme vital*, amb el Life Orientation Test (LOT; Scheier i Carver, 1985).
- g) *Benestar psicològic*, amb les Escales de Benestar Psicològic de Ryff (Ryff, 1989).
- h) *Resiliència*, amb l'Escala de Resiliència Connor-Davison de 10-ítems (CD-RISC 10 ítems; Campbell-Sills i Stein, 2007).

La satisfacció amb la jubilació es va mesurar mitjançant 7 preguntes dissenyades ad hoc, que puntuaven en escala tipus Likert d'1 a 10, on 1 era la menor satisfacció possible i 10 la major satisfacció possible, i preguntaven per la satisfacció amb el procés de jubilació en general, les condicions econòmiques, el temps lliure, les relacions socials, les relacions familiars, les activitats lúdiques i les activitats formatives. També es van afegir a l'enquesta quatre ítems sobre el desenvolupament d'activitats relacionades amb l'envelliment actiu, com són l'esport, la música, les activitats espirituals o l'ús de noves tecnologies.

Anàlisis estadístiques

Les anàlisis es van realitzar amb el programa SPSS 19. En primer lloc es van obtenir els estadístics descriptius relacionats amb el comportament de les variables objecte d'estudi i, posteriorment, es van relacionar amb les dades socio-demogràfiques dels participants, mitjançant proves t, anàlisis de variància (ANOVAs) i correlacions.

Resultats

Els resultats obtinguts mostren puntuacions mitjanes de satisfacció amb la jubilació que oscil·laven entre 7.86 (*Satisfacció amb les activitats lúdiques que permet desenvolupar la jubilació*) i 8.66 (*Satisfacció amb les condicions econòmiques*), amb una ponderació de les puntuacions mitjana de 8.13. La puntuació mitjana en salut percebuda va ser de 2.44, 1.90 en depressió, 4.19 en percepció de l'envelliment, 2.28 en generativitat, 2.70 en envelliment actiu, 3.90 en satisfacció amb la vida, 3.50 en optimisme, 2.14 en pessimisme, entre 4.76 i 4.98 en les diferents dimensions del benestar psicològic, i 3.06 en resiliència.

En quant a la comparació de les mitjanes dels diferents components de la satisfacció amb la jubilació en funció del sexe, només es van trobar diferències estadísticament significatives a la satisfacció amb com afecta la jubilació a les relacions socials ($t_{20} = 2.152$, $p = .044$, $\eta^2 = .188$). En concret, la satisfacció era major a les dones. També es va estudiar si existien diferències significatives entre dones i homes a les diverses variables psico-socials estudiades, estant no significatius els resultats.

En relació amb l'edat, tampoc es van trobar relacions estadísticament significatives entre les diverses dimensions de la satisfacció amb la jubilació i l'edat, ni entre l'edat i les diferents variables psico-socials avaluades.

Pel que fa a les diferències en funció de l'estat civil, aquestes van resultar significatives entre els casats i els no casats en depressió ($t_{19} = 2.367$, $p = .029$, $\eta^2 = .228$) i optimisme ($t_{19} = -2.691$, $p = .014$, $\eta^2 = 0.276$), estant les diferències en funció de la resta de variables, incloent les referents a la satisfacció amb la jubilació, no significatives. Les persones casades tenien més optimisme i menor depressió.

En funció de amb qui conviu els participants, no es van trobar diferències a les diferents dimensions de la jubilació, però sí en algunes de les variables psico-socials: generativitat ($F_{2,20} = 3.626$, $p = .048$, $\eta^2 = .287$) i optimisme ($F_{2,20} = 3.452$, $p = .049$, $\eta^2 = .277$). Les proves post-hoc van mostrar diferències estadísticament significatives en optimisme entre les persones que vivien soles i aquelles que vivien amb la parella, tenint major optimisme aquestes últimes. Aquestes proves, no obstant, no van ser significatives per a la generativitat, de manera que es pot afirmar que es diferencien estadísticament, almenys, la mitjana major (persones que viuen amb la parella i el(s) fill(s)) de la menor (persones que viuen soles).

Finalment, i en relació a l'objectiu d'estudiar les relacions entre les variables psico-socials i la jubilació, els resultats de les diverses correlacions poden observar a la Taula 1.

Taula 1. Correlacions entre la satisfacció amb la jubilació i les variables psico-socials

Predictores		SG	SE	STL	SRS	SRF	SAL	SAF
Salut	r_{xy}	.464*	.190	.631*	.594*	.691*	.573*	.571*
Percebuda	p	.034	.422	.002	.005	.001	.007	.008
Depressió	r_{xy}	-.686*	.140	-.748*	-.619*	-.662*	-.567*	-.711*
	p	.001	.555	.001	.003	.001	.007	.001
Percepció	r_{xy}	.345	-.242	.512*	.557*	.591*	.365	.521*
Envelliment	p	.125	.305	.018	.009	.005	.104	.019
Generativitat	r_{xy}	-.333	.111	-.460*	-.515*	-.447*	-.419	-.520*
	p	.141	.640	.036	.017	.042	.058	.019
Activitats	r_{xy}	.547*	.171	.497*	.315	.488*	.379	.305
	p	.010	.472	.022	.165	.025	.090	.191
Satisfacció amb la Vida	r_{xy}	.412	.172	.350	.359	.315	.373	.458*
	p	.063	.468	.119	.110	.164	.095	.042
Optimisme vital	r_{xy}	.358	-.101	.714*	.781*	.774*	.552*	.569*
	p	.111	.670	.001	.001	.001	.009	.009
Pessimisme vital	r_{xy}	-.336	.157	-.294	-.361	-.295	-.311	-.478*
	p	.137	.510	.197	.108	.194	.169	.033
Ryff Auto-acceptació	r_{xy}	.358	.202	.373	.268	.330	.307	.386
	p	.111	.392	.096	.240	.144	.176	.093
Ryff Rel. Positives	r_{xy}	.436*	.133	.275	.549*	.442*	.384	.495*
	p	.048	.576	.227	.010	.045	.086	.027
Ryff	r_{xy}	-.069	-.153	-.110	-.084	-.102	-.103	-.025
	p	.767	.519	.634	.718	.659	.656	.917
Autonomia	r_{xy}	.397	.021	.556*	.477*	.608*	.420	.423
	p	.075	.929	.009	.029	.003	.058	.063
Ryff C.	r_{xy}	.378	-.163	.634*	.723*	.720*	.589*	.716*
	p	.091	.494	.002	.001	.001	.005	.001
Ryff P. a la Vida	r_{xy}	.474*	.137	.482*	.439*	.492*	.357	.507*
	p	.030	.565	.027	.047	.023	.112	.022
Resiliència	r_{xy}	-.038	-.065	-.149	.056	-.105	-.026	.099
	p	.871	.785	.518	.809	.650	.911	.677

Notes: r_{xy} = correlació de Pearson; p = significativitat; SG= Satisfacció amb el procés de jubilació en general; SE= Satisfacció amb les condicions econòmiques; STL= Satisfacció amb el temps lliure de que disposa; SRS= Satisfacció amb com afecta a les relacions socials; SRF= Satisfacció amb com afecta a les relacions familiars; SAL= Satisfacció amb les activitats lúdiques que li permet desenvolupar; SAF= Satisfacció amb les activitats formatives que li permet desenvolupar; ST= Mitjana de las puntuacions de los ítems de satisfacció amb la jubilació. El tamany mostral oscil·la entre 20 i 21 subjectes.

Discussió

Tal i com s'ha explicat, el present estudi té com a objectiu oferir un perfil dels professors jubilats de la Universitat de València, membres de l'Associació de Professors Jubilats de la UV (APRJUV). Aquest objectiu, al seu torn, es divideix en dos de més específics: d'una banda, conèixer les característiques socio-demogràfiques, de satisfacció amb la jubilació i psico-socials d'aquesta població, i d'altra, estudiar la relació entre aquestes variables.

L'estudi descriptiu sobre la satisfacció amb el procés de jubilació i les variables relacionades amb el benestar ha mostrat resultats molt positius. Tal i com s'ha observat, les puntuacions mitjanes de satisfacció són molt elevades, estant les més elevades aquelles relacionades amb les condicions econòmiques. També han estat positives les puntuacions relacionades amb variables psico-socials, indicant nivells elevats de benestar físic, psicològic i social. Es podria dir, que el perfil de professor

jubilat de la Universitat de València membre d'APRJUV es caracteritza, segons els resultats obtesos, per tindre bona salut percebuda, percepció de l'envelliment positiva, elevada generativitat, realitzar activitats relacionades amb l'envelliment actiu amb freqüència (al menys dues vegades per setmana), alta satisfacció amb la vida, optimisme, benestar psicològic i resiliència, i absència de depressió.

Pel que fa a les relacions existents entre les característiques socio-demogràfiques del grup de població estudiat i les variables d'interés, els resultats trobats no sempre estan en la línia dels referits a la literatura prèvia. En referència a les diferències entre sexes, aquestes s'han trobat a la satisfacció amb com afecta la jubilació a les relacions socials, estant aquesta satisfacció major a les dones. No s'han trobat, no obstant, diferències en cap altra variable. Aquests resultats, específics del context universitari, no coincideixen amb els exposats per Kim i Moen (2002), segons els quals els jubilats barons tenien un major nombre de símptomes depressius, ni amb els obtesos per Kubicek et al. (2011), segons els quals les dones informaven de símptomes de depressió amb més freqüència. Les diferències trobades referides a la satisfacció amb les relacions socials es poden interpretar segons ho feien Sáez, Aleixandre i Meléndez (1995), doncs com que les relacions socials preocupen més als homes jubilats, les dones podrien estar més satisfetes amb elles. Malauradament, les diferències entre estudis en la forma d'avaluar aquesta variable ("estar preocupat per" front a "estar satisfet amb") no permet extraure cap conclusió fiable. Per altra part, no s'ha trobat relació de l'edat amb cap de les variables estudiades. Aquests resultats no són congruents amb els d'altres autors (per exemple, Martínez-Rodríguez et al., 2006), segons els quals l'edat afectava a l'adaptació al procés de jubilació. En la lectura d'aquests resultats no s'ha d'oblidar, però, que el tamany mostral d'aquest estudi, molt menut, pot haver influït en aquests i altres resultats. Pel que respecta a la influència de l'estat civil en el procés de jubilació, s'ha trobat evidència que recolza la tesi de Madrid i Garcés de los Fayos (2000), segons la qual les persones casades tenen un millor trànsit a la jubilació i una millor jubilació. En concret, en aquest estudi s'ha observat major satisfacció de les persones casades en quasi tots els aspectes de la seua jubilació, excepte per la satisfacció amb les condicions econòmiques. A més, els professors jubilats casats també tenen major optimisme i menor depressió que aquells no casats, tal i com ja van observar Butterworth et al. (2006). Malgrat tot, no s'ha trobat evidència de que les persones casades tinguen millor salut percebuda, tal i com havien apuntat Westerlund et al. (2009). Les diferències estadísticament significatives també tenen lloc en funció de amb qui viuen les persones, estant major l'optimisme de qui resideix amb la seua parella front a qui resideix sol, i major la generativitat de qui resideix amb la parella i el(s) fill(s) front a qui resideix sol.

Finalment, i respecte a les relacions entre la satisfacció amb la jubilació i les diverses variables psico-socials, moltes d'aquestes han estat significatives i de gran tamany. En primer lloc, destaquen quatre variables que es relacionen amb tots els components específics de la jubilació, a saber: amb la salut percebuda, l'optimisme i el creixement personal, de manera significativa i positiva, i amb la depressió, significativa i negativament. Aquesta evidència contradiu estudis com el d'Alavinia i Burdorf (2008) o Dave, Rashad i Spasojevi (2008), que vinculaven la jubilació amb la pobra salut percebuda, a més de problemes de salut mental, mentre que reforça la

idea que el procés de jubilació pot tindre lloc amb índexs adequats de benestar psicològic (Drentea, 2002; Mein, Martikainen, Hemingway, Stansfeld i Marmot, 2003).

Altres components que semblen intervenir a la satisfacció amb el procés de jubilació, encara que amb menor mesura, són la satisfacció vital, les relacions socials i les activitats desenvolupades. La satisfacció amb la vida s'ha relacionat significativa i positivament amb la satisfacció amb les activitats formatives que permet desenvolupar la jubilació i amb la mitjana de satisfacció total. Sense pretendre menystindre la rellevància que sembla tindre la satisfacció amb la vida al procés de jubilació, el cert és que, en aquest context, no ha estat una de les característiques que millor defineix el nou perfil de jubilat (Lizaso, Sánchez de Miguel i Reizabal, 2008). Per la seua banda, les relacions socials també semblen relacionar-se positivament amb un millor procés de jubilació (Yanguas, 1998), relacionant-se amb la satisfacció amb les relacions socials i familiars, les activitats formatives i la mitjana ponderada de satisfacció total. El paper reservat a les activitats desenvolupades durant la jubilació, sembla que, en la línia del trobat per Madrid i Garcés de los Fayos (2000) i Vega i Bueno (2000), és com a facilitador del procés d'adaptació a la jubilació, donat que aquestes es relacionen significativa i positivament amb la satisfacció amb el procés de jubilació en general, el temps lliure, les relacions familiars i la mitjana ponderada de satisfacció total. La generativitat, per exemple, es relaciona sobretot amb la satisfacció amb el temps lliure, les relacions socials i familiars i les activitats formatives, estant aquestes relacions vinculades amb la seua definició com "la preocupació per establir i guiar la nova generació" (Erikson, 1963, p. 267).

Algunes idees claus es desprenen dels resultats d'aquest estudi. D'una banda, es pot afirmar que els professors jubilats de la UV enquestats segueixen un procés de jubilació exitós, amb alts índexs de satisfacció amb els diversos components del procés. Aquesta elevada satisfacció va acompanyada, a més, d'altres puntuacions en les variables de benestar psicològic, físic i social. D'altra banda, es pot afirmar que la població estudiada ofereix un patró de satisfacció amb la jubilació similar al deduït de la literatura acumulada: les membres d'APRJUV tenen major satisfacció amb les relacions socials que els permet desenvolupar la jubilació que els homes, estant la condició de casat el millor indicador socio-demogràfic de satisfacció amb la jubilació i optimisme, i la solteria un indicador d'índexs més alts de depressió. Finalment, i segons l'evidència recollida, les variables psico-socials que millor prediuen la satisfacció amb la jubilació en el context estudiat són la salut percebuda, l'optimisme i el creixement personal, mentre que la depressió prediu menor satisfacció. En funció del component específic de la satisfacció que es vullga predir, s'afegiran a aquestes variables d'altres, excepte per l'auto-acceptació, l'autonomia i la resiliència, que no s'associen a la satisfacció amb el procés de jubilació, en aquest cas.

Malgrat tot el menut tamany mostral, moltes relacions han resultat estadísticament significatives, la qual cosa indica la importància i adequació de les variables estudiades, i dona més suport als resultats obtesos. A més, es tracta d'un estudi extensiu, que ofereix una visió ampla del procés de jubilació dels professors jubilats de la Universitat de València membres d'APRJUV. Finalment, la peculiaritat de la població estudiada, el col·lectiu de professors universitaris jubilats, i la falta d'estudis sobre dita població, afegeixen valor a la investigació. Les troballes presentades hauran

de servir de línies per guiar les futures recerques en el camp d'estudi del procés de jubilació en general, i del professorat universitari jubilat en particular.

Referències

- Alavinia, S. M., i Burdorf, A. (2008). Unemployment and retirement and ill-health: A cross-sectional analysis across European countries. *International Archives of Occupational and Environmental Health*, 82, 39-45.
- Butterworth, P., Gill, S. C., Rodgers, B., Anstey, K. J., Villamil, E., i Melzer, D. (2006). Retirement and mental health: Analysis of the Australian national survey of mental health and well-being. *Social Science & Medicine*, 62, 1179-1197.
- Campbell-Sills, L., i Stein, M. R. (2007). Psychometric analysis and refinement of the Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC): Validation of a 10-item measurement of resilience. *Journal of Traumatic Stress*, 20 (6), 1019-1028.
- Dave, D., Rashad, I., i Spasojevic, J. (2008). The effects of retirement on physical and mental health outcomes. *Southern Economic Journal*, 75 (2), 497-523.
- Diener, E., Emmons, R., Larsen, R. J., i Griffin, S. (1985). The Satisfaction with Life Scale. *Journal of Personality Assessment*, 49, 71-75.
- Drentea, P. (2002). Retirement and Mental Health. *Journal of Aging and Health*, 14 (2), 167-194.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and society* (2^a ed.). New York: Norton.
- Fernández-Ballesteros, R., Zamarrón, M. D., i Maciá, A. (1996). *Calidad de vida en la vejez en distintos contextos*. IMSERSO: Madrid.
- Kubicek, B., Korunka, C., Raymo, J. M., i Hoonakker, P. (2011). Psychological well-being in retirement: The effects of personal and gendered contextual resources. *Journal of Occupational Health Psychology*, 16 (2), 230-246.
- Lang, F. R., i Carstensen, L. L. (2002). Time counts: Future time perspective, goals, and social relationships. *Psychology and Aging*, 17 (1), 125-139.
- Leturia, F. J. (1998). Jubilación y calidad de vida. *Revista Española de Geriatria y Gerontología*, 33 (90), 9-16.
- Liang, J., i Bollen, K. A. (1983). The structure of the Philadelphia Geriatric Center Morale Scale: A reinterpretation. *Journal of Gerontology*, 38, 181-189.
- Lizaso, I., Sánchez de Miguel, M., i Reizabal, L. (2008). Factores psicológicos y salud asociados con un nuevo perfil de jubilados. *Revista de Psicología del Trabajo y de las Organizaciones*, 24 (3), 303-324.
- Lowis, M. J., Edwards, A. C., i Burton, M. (2009). Coping with retirement: Well-being, health, and religion. *The Journal of Psychology*, 143 (4), 427-448.
- Madrid, A. J., i Garcés de los Fayos, E. J. (2000). La preparación para la jubilación: Revisión de los factores psicológicos y sociales que inciden en un mejor ajuste emocional al final del desempeño laboral. *Anales de Psicología*, 16 (1), 87-99.
- Martínez-Rodríguez, T., Rodríguez-Rodríguez, P., Díaz-Pérez, B., Trigo-Villarino, C., i Elizalde-Sánchez, M. J. (2006). Prejubilación activa: demandas, necesidades e intereses de las personas prejubiladas de la minería asturiana. *Revista Española de Geriatria y Gerontología*, 41 (1), 29-38.

- Mein, G., Martikainen, P., Hemingway, H., Stansfeld, S., i Marmot, M. (2003). Is retirement good or bad for mental and physical health functioning? Whitehall II longitudinal study of civil servants. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 57 (1), 46- 49.
- Moen, P. (1996). A life course perspective on retirement, gender, and well-being. *Journal of Occupational Health Psychology*, 1 (2), 131-144.
- Moen, P., Elder, G., i Lüschen, K. (1995). *Examining lives in context: Perspectives on the ecology of human development*. Washington, DC: American Psychological Association.
- OCDE. (1998). The Retirement Decision. En OECD, *Economic Outlook No 63: Annual Projections for OECD countries*. Recuperado el 23 de Septiembre de 2011 de <http://www.oecd.org/dataoecd/50/32/20888880.pdf>.
- Pérez, J. (2006). *Demografía y Envejecimiento*. Madrid, Portal Mayores, Informes Portal Mayores, nº 51. Recuperado el 20 de Mayo de 2011 de <http://digital.csic.es/bitstream/10261/5120/1/Perez2006a.pdf>.
- Rodríguez, J. R., Urquidi, L. E., i Mendoza, G. (2009). Edad, producción académica y jubilación en la Universidad de Sonora. *Revista Mexicana de Investigación Educativa*, 14 (41), 593-617.
- Ryff, C. D. (1989). Beyond Ponce de Leon and life satisfaction: New directions in quest of successful aging. *International Journal of Behavioral Development*, 12, 35-55.
- Sáez, N., Aleixandre, M., i Meléndez, J. C. (1995). Apoyo informal y percepción de la jubilación. En J. C. Baura, R. Rubio, P. Rodríguez, N. Sáez i J. Muñoz, *Las personas mayores dependientes y el apoyo informal* (pp. 269-296). Baeza, España: Universidad Internacional de Andalucía.
- Scheier, M. F., i Carver, C. S. (1985). Optimism, coping, and health: Assessment and implication of generalized outcome expectancies. *Health Psychology*, 4, 219-247.
- Sheikh, J. L., i Yesavage, J. A. (1986). Geriatric Depression Scale (GDS).Recent evidence and development of a shorter version. *Reviews in Clinical Gerontology*, 5, 165-172.
- Taylor, M. A., Goldberg, C., Shore, L. M., i Lipka, P. (2008). The effects of retirement expectations and social support on post-retirement adjustment. A longitudinal analysis. *Journal of Managerial Psychology*, 23 (4), 458-470.
- Tordera, N., Potocnik, K., i Peiró, J. M. (2010-2011). El paper de la interacció social en el procés de sortida del rol laboral. La jubilació primerenca com a exemple. *Anuari de Psicologia*, xxx, 195-208.
- Vega, J. L., i Bueno, B. (2000). *Desarrollo adulto y envejecimiento*. Madrid: Síntesis.
- Wang, M. (2007). Profiling retirees in the retirement transition and adjustment process: Examining the longitudinal change patterns of retirees' psychological well-being. *Journal of Applied Psychology*, 92 (2), 455-474.
- Westerlund, H., Kivimäki, M., Singh-Manoux, A., Melchior, M., Ferrie, J. E., Pentti, J., Jokela, M., Leineweber, C., Goldberg, M., Zins, M., i Vahtera, J. (2009). Self-rated health before and after retirement in France (GAZEL): A cohort study. *Lancet*, 374, 1889-1996.

Yanguas, J. J. (1998). Jubilación: Análisis Psicosocial. *Revista Española de Geriátría y Gerontología*, 33, 3-8.